

Bu makale, Bilanço 98: 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru kitabında yayımlanmıştır: 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 77-90.

KULDAN YURTTAŞA: KADINLAR NERESİNDE?

İpek İlkcaracan
Pınar İlkcaracan

Cumhuriyet'in resmi söylemine göre erkeklerle eşit yurttaşlık hakları, Türk kadınlara Cumhuriyet'in "ileri görüşlü ve çağdaş niteliklere sahip" kurucuları tarafından "adeta altın bir tepsi içerisinde hediye edilmiştir".^[1] Oysa, Türkiye'de kuldan yurttaş'a giden süreç, resmi tarihin iddia ettiği gibi, erkekler için olduğu kadar kadınlar için de Cumhuriyet'in kurulmasıyla değil, onun çok daha öncesinde başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'la başlayan yenilikçi hareketler ve 18. yüzyıldan itibaren Batı'da gelişen feminist hareketin etkisiyle kadınlar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren basın yoluyla kendilerini ve taleplerini ifade etmeye, talepleri doğrultusunda örgütlenmeye ve çeşitli hakları elde etmeye başlamışlardı.^[2]

Gerek Tanzimat'tan Cumhuriyet'e, gerekse Cumhuriyet sonrasında kadının verdiği yurttaşlık savaşının erkeklerin aynı alandaki çabalarından önemli bir farkı var. Erkekler, yurttaş olma mücadelesini yalnızca kamusal alanda sürdürürken, kadınlar yurttaş olma mücadelesini kamu alanında olduğu kadar ailede, yani özel alanda da sürdürmek zorundalar.

Bu yazı, 1996-1997 yıllarında Ümraniye ve Doğu Anadolu'da temsili örnekleme yapılan bir alan araştırmasına^[3] dayanarak Türkiye'de kadınların tüm çeşitlilikleriyle yurttaşlık projesinin hangi aşamasında olduklarını irdelemek amacını taşıyor. Araştırmanın örnekleme yöntemi; çok aşamalı, tabakalı, küme örneklemesidir. Doğu örnekleme; Doğu Bölgesini temsil edecek nitelikte ve bölge altında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu, kır ve kent tahmini verecek şekilde tasarlanmıştır. Nüfusu 20,000 ve daha fazla olan yerleşim yerleri kent, nüfusu 20,000'den az olan yerleşim yerleri kır olarak tanımlanmıştır. Türkiye'nin en büyük metropolü olan İstanbul'da, aldığı yoğun iç göçle birlikte nüfusu hızla büyümekte olan Ümraniye'de yapılan alan çalışmasında ise merkez ve merkeze bağlı köyler 'Ümraniye Metropol' alanı olarak tanımlanmıştır. Alan uygulaması çerçevesinde Doğu Bölgesi'ndeki 19

^[1]Necla Pur, "Türkiye'de Kadının Konumu", *Örgütsel Çalışma ve Kadınlar* içinde (İstanbul: İstanbul Mülkiyeliler Vakfı, 1995).

^[2]Ayşegül Yaraman-Başbuğu, *Elinin Hamuruyla Özgürlük: Resmi Tarihten Kadın Tarihine* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1992); Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1994).

^[3]Bu araştırma, Women Living Under Muslim Laws (WLUML) uluslararası vakfı tarafından 26 ülkede yürütülmekte olan uluslararası "Kadın ve Hukuk" adlı karşılaştırmalı bir araştırmanın bir parçasıdır ve NOVIB'in (Netherlands Organization for International Development Cooperation) maddi desteğiyle yürütülmüştür. "Kadının Ailedeki Konumu", "Yurttaş olarak Kadın" ve "Kadının Bedensel Hakları" olmak üzere üç ana başlığı içeren araştırma esas olarak Türkiye'nin yedi bölgesinde yapılması planlandığı halde kaynak yetersizliği ve maddi kısıtlamalar yüzünden şimdiye kadar yalnızca üç bölgede tamamlanabildi: Marmara (Ümraniye), Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri.

yerleşim biriminde 15-64 yaşları arasında 599 kadınla, Ümraniye’de 12-64 yaş grubundaki 530 kadınla yüzyüze görüşülmüştür.

Aşağıda sunduğumuz sonuçlar, Medeni Kanun’un bazı maddelerinden yola çıkarak kadınların, çeşitli yasal düzenlemelerle garanti altına alındığı iddia edilen yurttaşlık haklarından gerek özel, gerekse kamu alanında ne denli faydalanabildiklerini ve aile içindeki erkek egemenliğinin bunda oynadığı rolü irdelemektedir.

Medeni Kanun: Nereye Kadar?

Cumhuriyet’in bir hukuk devleti oluşturma projesinin kadınlar açısından önemli bir aşaması Osmanlı İmparatorluğu’nda varolan paralel hukuk sistemlerine son vermesi ve modern bir hukuk sistemi için gerekli olan tek ve standardize bir hukuk sistemi getirmesiydi.^{4[4]} Osmanlı toplumunda standardize bir hukuk sistemi yoktu. Kişinin özelliklerine, cinsiyetine, iş konumuna, dinine ve mezhebine göre farklı kurallar uygulanıyordu. Hukuk, ait olunan cemaat içinde, din ve geleneklerden kaynaklanan yasalarla biçimlenmişti.^{5[5]} Her ne kadar müslüman kadınların konumunu belirleyen aile hukukunun kaynağı Kur’an idiyse de, kadınların ait oldukları sınıfa, mezhebe ya da yaşadıkları yere göre bu konuda da çeşitli yorumlar ve uygulamalar vardı.

Birkaç yasal sistemin bir arada yürüdüğü, örneğin dinsel ya da etnik azınlıklar için paralel hukuki sistemler ya da bölgelere göre farklılık gösteren geleneklere dayalı yasaların bulunduğu hukuk sistemlerinin var olduğu toplumlarda, genellikle bunlardan kadınlar için en olumsuz olanı uygulanmaktadır. Örneğin Pakistan’da erkeğin üç kere “boşol” (*talaq*) diyerek kadını boşaması resmi yasalara göre yasak olmasına rağmen, kimi bölgelerde geçerli olan geleneklere dayalı hukuk sistemlerinde yer aldığından, erkek kadını bu şekilde boşayabilmektedir. Aynı erkek eşiyle tekrar evlenmek istediğinde ise, resmi yasalara göre hiç boşanmamış olduğunu iddia ederek karısını, o istemese de ona dönmeye zorlayabilmektedir.^{6[6]} Paralel hukuk sistemlerinin var olduğu ülkelerde, köktendinci aşırı sağ guruplar, kendi inançlarına uygun olduğunu iddia ettikleri yeni hukuk sistemleri geliştirerek cemaatleri için bunların uygulanmasını daha kolaylıkla talep edebiliyorlar ve bu hemen her zaman kadınları daha da ayrımcılığa uğratan yasaları içeriyor.^{7[7]}

Cumhuriyet’le birlikte tek ve standardize bir hukuk sisteminin getirilmesi, ve 1926’da kabul edilen Medeni Kanun’la bu standardizasyonun aile hukukuna da yansımaları, Türkiye’de yaşayan kadınların yukarıda sözü edilen çelişkilerden ve tehlikelerden kurtulma şansını yarattı. Fakat bu değişikliklerin kadınların gündelik yaşamı üzerindeki etkisi kısıtlı oldu. Cumhuriyet’in 75. yılına vardığımızda halen birçok kadının yaşamında Medeni Kanun’dan ziyade, bölgeden bölgeye, hatta komşu köyler arasında bile farklılık göstern dini ve geleneksel yasalar geçerli. Bunun Türkiye’de en bilinen örneği, Medeni Kanun’un

^{4[4]} Magreb ülkeleri içerisinde en modern hukuk sistemine sahip olan Tunus’ta da, aile hukuku 1957’de Müslüman olmayanları da içine alacak şekilde standardize edildi. Mamafih, Tunus’ta aile hukuku, Türkiye’den farklı olarak sistematik bir şekilde Batılılaştırılmış olmasına rağmen tamamıyla laik değildir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ann Elizabeth Mayer, “Reform of the Personal Status Laws in North Africa: A Problem of Islamic or Mediterranean Laws?”, *Middle East Journal* 49 (3), 1995: 432-446.

^{5[5]} Osmanlı toplumunda kadına ilişkin yasal düzenlemeler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Serpil Çakır, *a.g.e.*

^{6[6]} Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Farida Shaheed, “On Laws, Customs and Stereotyping”. *Dossier*, No.11/12/13, (1993): 4-5; ya da Farida Shaheed, *Müslüman Toplumlarında Feminist Dayanışmaya bir Örnek: Müslüman Toplumlarında Yaşayan Kadınlar Ağı - WLUML*. (İstanbul: Kadının İnsan Hakları Projesi, 1998).

^{7[7]} Bkz. Shaheen Sardar Ali ve Kamran Arif, *Blind Justice for All? Parallel Judicial Systems in Pakistan: Implications and Consequences for Human Rights*. (Grabels ve Lahore: WLUML ve Shirkat Gah, 1994) ve Women’s Research Action Group, *Women, Law and Customary Practices*. (Mumbai: WRAG, 1997).

uygulanmasında en üstünde durulan konulardan biri olmasına rağmen halen birçok kadının resmi değil, dini nikahla evlenmesidir.

Araştırma sonuçlarına göre, yalnızca dini nikahı olan kadınların oranı Ümraniye’de % 1.5 iken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da kentte % 14.7’ye, kırdaki % 22.7’ye çıkıyor (Tablo 1).

Tablo 1: Nikah türü (%)

Nikah türü	Ümraniye	DOĞU	
	Metropol	Kent	Kır
Toplam	100.0	100.0	100.0
Yalnızca resmi nikah	4.8	7.5	5.3
Resmi ve dini nikah	93.7	77.8	71.6
Yalnızca dini nikah	1.5	14.7	22.7
Nikahsız	-	-	0.4

Kadının eğitimi ve ait olduğu mezhep, kadının resmi nikahı olup olmamasında en belirleyici faktörler olarak beliriyor. Doğu’da lise ve üstü öğrenimli kadınlarda, yalnızca dini nikahla evli olanlar yok denecek kadar az, Ümraniye’de ise hiç yok. Her iki bölgede de yalnızca resmi nikahla evli olanların oranı, Alevilerde diğer mezheplere göre daha fazladır. Doğu’da yalnızca resmi nikahı olan kadınların oranı Alevilerde % 43.8 iken, Alevilik dışındaki mezheplerde (Hanefi, Şafi ve Caferiler) bu oran % 0.3’e düşmektedir. Benzer şekilde Ümraniye’de yalnızca resmi nikahı olan kadınların oranı Alevilerde % 13.4 iken, Alevilik dışındaki mezheplerde bu oran % 1.5’e düşmektedir.

Öte yandan, resmi nikahı olan kadınlar için dahi birçok konuda dini ya da geleneksel kurallar geçerlidir. Örneğin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da resmi nikahı olan kadınların yalnızca % 54.1’i olası bir boşanmanın Medeni Kanun’a göre olacağını belirtirken, % 23.1’i törelere, % 13.9’u ise ait oldukları toplumda geçerli olan dini yasalara göre gerçekleşeceğini belirtiyor. Kadının boşanması için geçerli olabilecek nedenlerde de dini yasalar ağırlıklı. Resmi nikahı olan kadınlar için % 49.9’la en geçerli boşanma nedeni olan ‘eşin başka bir kadınla yaşamak istemesinden sonra, % 43.2’lik bir oranla ikinci sırada yer alan boşanma nedeni, Medeni Kanun’da yeri olmayan ‘kocanın kadını annesine ya da kız kardeşine benzetmesi’. Bölgedeki yaygın deyişle eşin “anam bacımsın” demesi olarak bilinen bu yasanın kökeni, *zihar* olarak adlandırılan ve kocanın eşini annesine ya da kızkardeşine benzetmesi durumunda kadına otomatik olarak boşanma hakkı tanıyan İslami bir yoruma dayanmaktadır.^{8[8]}

Geleneksel yasaların Medeni Kanun’a baskın çıkmasının çarpıcı bir örneği, kadının mirastan aldığı ya da alabileceği paydır. Tablo 2’de Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da kadınların, kız ve erkek çocuklarının alacağı mirasın hangi yasalara göre belirleneceği sorusuna verdikleri cevaplar görülüyor.

^{8[8]} Cassandra Balchin (der.), *A Handbook on Family Law in Pakistan*, (Lahore: Shirkat Gah., 1994).

Tablo 2: Doğu’da kız ve erkek çocukların alacağı mirası belirleyen yasalar (%)

Mirası belirleyen/belirleyecek Yasalar	Kız çocuklar için	Erkek çocuklar için
Toplam	100.0	100.0
Medeni Kanun’a göre	26.1	38.9
Törelere göre	61.3	45.5
Dini kurallara göre	7.5	8.2
Babanın vasiyetine göre	-	4.5
Diğer	5.1	2.7
Yanıt yok	-	0.2

Kadınların yalnızca dörtte biri kendileri ve kız kardeşlerinin miras haklarının Medeni Kanun’a göre belirlendiğini belirtirken, % 40’a yakın bir oranı erkek kardeşlerinin miras haklarının Medeni Kanun’a göre belirlendiğini belirtiyor. Oysa Medeni Kanun’a göre kız ve erkek çocukların alması gereken miras eşit. Bu karşılaştırma, çarpıcı bir şekilde, Medeni Kanun’un, bu kanunun kendisine aykırı olarak kadınlardansa erkeklere uygulanabildiğini gösteriyor. Kızlara Medeni Kanun tarafından erkeklerle eşit olarak tanınan miras hakkını vermemek için ailelerin geliştirdiği birçok strateji var. Bunlardan bir tanesi, babanın henüz yaşarken tüm mal varlığını bir ya da birden çok oğluna vakfederek kızların mirastan pay almasını engellemesi. Bir diğeri ise kızlara geleneksel ya da dinsel bir yasa olarak dayatılan mirastan feragat etmelerinin istenmesi. Nitekim, anne-babası vefat etmiş olanların % 30.7’si haklarına düşen mirastan feragat etmek zorunda kalmış olduklarını belirtiyorlar.

Kadınların % 61.3 gibi bir çoğunluğu kendilerinin ve kız kardeşlerinin alacağı mirası “törelere” belirlendiğini ya da belirleyeceğini söylüyorlar. Kız ve erkek çocuklara düşecek miras konusunda törelere ne olduğunu sorduğumuzda ise, kadınların % 78.7’si ‘*törelere göre kızların mirastan hiçbir pay alamayacağını*’ ifade ediyor. Geleneksel yasaların kızların mirastan alacağı paya yaklaşımı bu denli basit. Törenin ‘paylarına düşen mirastan feragat etmek’ olduğunu belirtenlerin oranı % 4.4. Kadınların yalnızca % 1.9’u töreye göre erkek kardeşleri kadar miras alacaklarını ve % 2.5’i erkek kardeşlerinden az da olsa kızların mirastan pay alabileceklerini belirtiyorlar.

Kızların alacağı mirasın “dini yasalara” göre belirleneceğini söyleyenlerin oranı çok düşük olmasına rağmen, onların, kızların alacağı miras konusunda çok daha iyimser olduklarını görüyoruz. Mirasın dini yasalara göre belirleneceğini söyleyenlerin yalnızca % 12.6’sı kızların mirastan hiçbir pay alamayacağını ve % 5.1’i dini kurallara göre paylarına düşen mirastan feragat etmek zorunda olduklarını belirtiyorlar. Yarıdan çoğu ise (% 53.9) erkek kardeşlerine oranla daha az da olsa dini yasaların kendilerine miras hakkı tanıdığını düşünüyorlar.

Medeni Kanun’un kabulünden beri devletin hiç eğilmediği konulardan biri de anadili Türkçe olmayan ve Türkçe bilmeyen Kürt, Zaza, Arap ya da diğer kökenlerden gelen kadınların durumu. Doğu araştırması kapsamında, kadınların % 55.5’inin ana dilinin Kürtçe/Kırmanci, % 32.9’unun Türkçe, % 5.7’sinin Zazaca, % 3.6’sının Arapça, % 2.0’inin Azeri Türkçesi, ve % 0.2’sinin diğer diller olduğu görülüyor.

Tablo 3: Türkçe biliyor mu? (%)

	Ümraniye	DOĞU	
	Metropol	Kent	Kır
Toplam	100.0	100.0	100.0
Ana dili Türkçe	86.1	43.5	28.5
İkinci dili Türkçe	13.2	46.1	52.8
Türkçe bilmiyor	0.7	10.0	18.3
Yanıt yok		0.3	0.4
		-	

Tablo 3’de görüldüğü gibi Ümraniye’de kadınların % 0.7’si, Doğu’da kentteki kadınların % 10’u, kırdaki kadınların % 18.3’ü, Türkçe bilmemektedir. Doğu’da ikinci dili Türkçe olan kadınların % 8’i , Türkçeyi az bildiklerini ifade etmişlerdir. Anadili Türkçe olan birçok kadının bile Medeni Kanun’un onlara kazandırdığı haklar konusunda bilgi edinme şansı azken, Türkçe bilmeyen kadınlar için yasal hakları konusunda bilgi edinmek, haklarını yasal yollarla aramak ve yaşama geçirmek neredeyse imkansız. Bu kadınların çoğunun yaşamlarında, dini ya da geleneksel yasalar çok daha geçerli olmakla kalmıyor, aynı zamanda uğradıkları ayrımcılığı sorgulama ve buna karşı stratejiler üretme şansı da en aza iniyor.

Kadınların yasalar konusunda bilgi edinme ve haklarına sahip çıkma şansını kısıtlayan etkenlerden biri de eğitim olanakları. Beş yıllık temel eğitim zorunluluğuna rağmen, halen evli kadınlardan Ümraniye’de % 28.6’sının, Doğu’da kent ve kır genelinde % 60.3’ünün hiç okula gitmediklerini, aynı oranların eşleri için Ümraniye’de % 8.9, Doğu’da % 26.4 olduğunu görmekteyiz (Tablo 4).

Tablo 4. Kadın ve kocanın eğitim durumuna göre kadın oranı (%)

(Halen evli kadınlar)

	Ümraniye (Metropol)		DOĞU (Toplam)	
	Kadın	Koca	Kadın	Koca
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Hiç okula gitmedi	28.6	8.9	60.3	26.4
İlkokul	57.6	61.2	29.3	41.9
Ortaokul ve üstü	13.8	29.9	10.4	31.7

Ümraniye’deki kadınların % 37’si eğitimleri konusunda bir söz hakkına sahip olmadıklarını, ve kararın kendileri dışında anne, baba, eş gibi aile bireylerine ait olduğunu belirtirken, Doğu’daki kadınların % 71.7’si eğitimlerinin bir aile bireyi tarafından engellendiğini söylemektedirler.

Özelden kamuya: Kadınlar için engelli bir koşu

Cumhuriyet devrimlerinin resmi söylemi çerçevesinde kadın konusundaki temel amaçlardan biri, o zamana kadar hareket özgürlükleri özel alanla kısıtlı kalmış olan kadınların artık kamusal alanlara çıkmalarını sağlayarak ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda erkeklerle yan yana, omuz omuza genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulma ve kalkınma sürecinde aktif olarak yer almalarıydı. Kadının kamusal kimliklere hak kazanması, özel alanda erkeklerle eşit haklara sahip olmasına paralel bir şekilde kuldan yurttaşa olan dönüşüm sürecini tamamlayacaktı.

Bu kamusal alanların arasında en önemlilerinden biri çalışma yaşamıydı. Kadının çalışma yaşamına katılması, halen resmi söylemde olduğu kadar, halkın bilincinde de “modern”liğin bir göstergesi olarak algılanmakta. Öte yandan kadınların ekonomik bağımsızlığı hem ev içi, hem de kamusal alanda etkin olmalarını sağlayan temel faktörlerden birisi. Ancak, Cumhuriyet’le gelen yasal düzenlemeler çerçevesinde kadınlara bu konuda kısıtlı ve şartlı bir destek sağlandığını görmekteyiz. Medeni Kanun’un 1990’a kadar geçerli olan 159. maddesi, evli kadının gelir karşılığı çalışmasını, bir meslek veya sanat icra etmesini, eşinin iznine bağlıyordu. Bu madde, kocayı aile birliğinin reisi olarak kabul eden, karı ve çocuklarının geçimlerini kocanın görevi olarak tanımlayan TMK’nın 151. maddesi; “eve bakmayı” kadının görevi olarak tanımlayan TMK’nın 153. maddesi; evli kadının vergiye tabi gelirlerinin ailenin reisi olan eşlerinin vergi beyannamesine dahil edilmesi gerektiğini belirten Türk Vergi Kanunu’nun 93. maddesi gibi yasalarla bir bütünlük taşımaktaydı. Görülüyor ki kadının ekonomik yaşama katılım hakkı yasal olarak ancak kısıtlı bir çerçevede tanınmaktadır. Evlilik birliğine girdiği andan itibaren kadının temel görevi özel alanda ücrete tabi olamayan ev işleri olarak tanımlanmakta, ev dışında çalışması ise ancak eşinin iznine bağlı olarak gerçekleşebilmektedir.

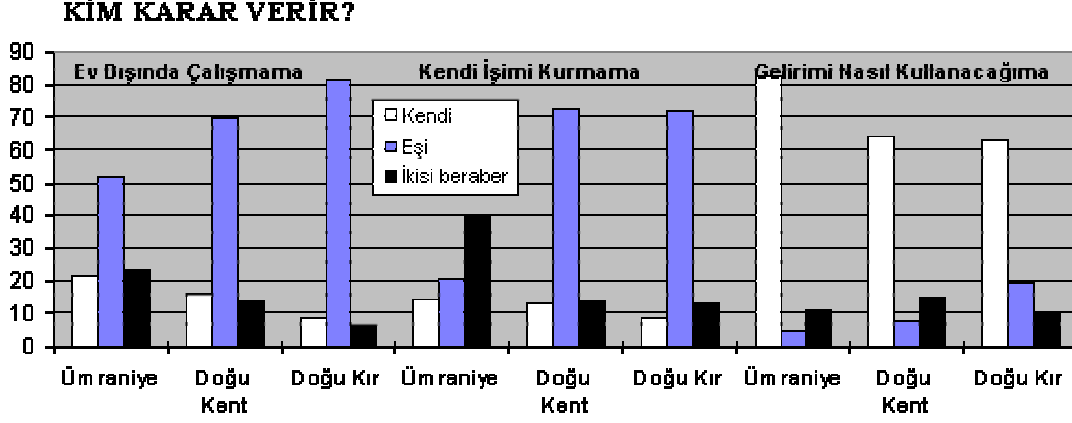
Kadının çalışma hakkını kısıtlayan TMK’nın 159. maddesi, 1990’da Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasa’nın, kadın-erkek her yurttaşa çalışma hakkını tanıyan 48. ve 49. maddelerine aykırı olduğu gerekçesi ile iptal edilmiştir. Araştırma sonuçları, bu maddenin iptaline rağmen, halen evli kadınların çok küçük bir azınlığının ev dışında çalışmaya kendilerinin karar verebildiklerini gösteriyor. Bu oran, Ümraniye gibi yoğun şekilde ekonomik göç alan bir Batı metropolünde % 21.6’yken, Doğu’da kentteki kadınlar için % 16.2, kırdaki kadınlar için % 8.4’e düşmekte. Ev dışında çalışıp çalışmamalarına eşinin karar verdiğini söyleyenlerin oranı her iki bölge genelinde % 50’nin üstünde, hatta Doğu’da kırsalda % 80’in üstündedir (Grafik 1).

Benzer sonuçlar ‘kendi işini kurma’ konusunda da geçerli. Kendilerine ait bir iş kurma konusunda kendilerinin karar vereceğini söyleyen kadınlar, Ümraniye’de % 14.2, Doğu’da kentlerde yaşayanlarda % 13.5, kırsal alanlarda ise % 8.8 gibi küçük bir azınlık. Ümraniye’deki kadınların % 20.4’ü iş kurmalarının eşinin kararına bağlı olduğunu, % 40.3’ü eşleriyle birlikte karar vereceklerini belirtirken, Doğu’da hem kentlerde hem de kırsal alanlarda yaşayan kadınlar için daha da olumsuz olan bu oranlar sırasıyla % 72 ve % 13 civarındadır (Grafik 1).

‘Kendi gelirlerini kullanma’ konusunda ise kadınların karar gücünün ‘ev dışında çalışma’ ya da ‘kendi işini kurma’ya kıyasla çok daha fazla olduğunu görmekteyiz. Gelir sahibi olan evli kadınlardan Ümraniye’de % 82.3’ü, Doğu’da kentsel alanlarda % 64.4’ü, kırsal alanlarda % 63.3’ü gelirlerini kendilerinin yönettiğini belirtiyorlar. Ümraniye’deki kadınların sadece %

4.9'u kendi gelirlerini eşlerinin yönettiğini, % 10.5'i eşleriyle birlikte karar verdiklerini söylerken, Doğu'daki kentli kadınlar arasında bu oranlar sırasıyla % 7.4 ve % 14.8'e, kırsaldaki kadınlarda ise % 19.5 ve % 10.0'a yükseliyor (Grafik 1).

Grafik 1: Kadının Ekonomik Yaşama Katılımındaki Karar Gücü (%)



Ekonomik konularda kadınların sadece küçük bir azınlığının tek başlarına söz sahibi olmaları doğrultusunda işgücüne katılımlarının da düşük olduğunu görüyoruz. Halen evli kadınlardan, Ümraniye'de yalnızca % 15.7'si ücret karşılığı çalıştığını belirtirken, Doğu'da kent ve kır genelinde bu oran % 6.6'ya düşmektedir. Evli kadınların işgücüne katılımları eşleriyle karşılaştırıldığında, ekonomik alanda kadın-erkek eşitsizliğinin boyutları daha çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ümraniye'de halen evli kadınların ücret karşılığı çalışma oranı eşlerine kıyasla beşte bir, Doğu'da ise daha da çarpıcı bir tezatla onda birdir. Öte taraftan Ümraniye'de ücret karşılığı çalışma oranları, kadınlar için olduğu kadar erkekler için de, Doğu'dakinden daha yüksek; işsizlik oranları ise çok daha düşüktür (Tablo 5).

Tablo 5. Kadın ve kocanın işgücüne katılımı (%)

(Halen evli kadınlar)

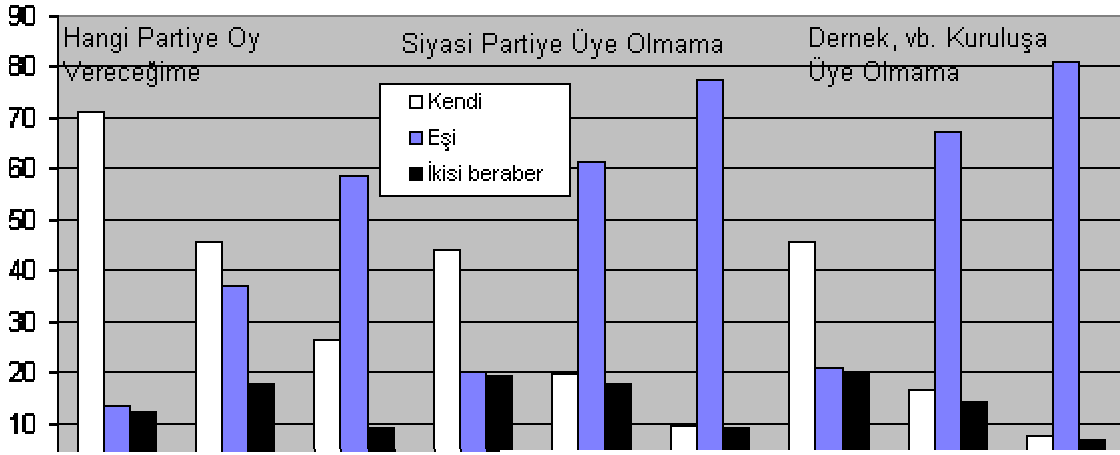
	Ümraniye (Metropol)		DOĞU (Toplam)	
	Kadın	Koca	Kadın	Koca
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
Çalışıyor	15.7	77.4	37.1	83.5
Ücretli	15.7	77.4	6.6	65.1
Ücretsiz	0	0	30.5	18.4
İş arıyor	0.3	5.1	1.8	7.7
Diğer	84.0	17.5	61.1	8.8
İşgücüne katılım oranı	16.0	82.5	38.9	91.2
İşsizlik oranı	1.8	6.2	4.4	20.2

Her iki bölgede kadın işsizliğinin erkek işsizliğinin altında olduğunu görüyoruz. Bunun nedeni erkeklere oranla çok daha az sayıda kadının iş piyasasına iş aramak üzeri çıkmaları ve iş olmadığında kolayca 'ev kadını' konumunu benimsemeleridir. Medeni Kanun tarafından

belirlenen ailedeki görev dağılımı ile uyum içerisinde, Ümraniye'deki ve Doğu kentteki kadınların % 70'e yaklaşan büyük çoğunluğu, kendilerini 'ev kadını' olarak tanımlamaktadır; Doğu kırsalındaki kadınların % 45.6 gibi daha düşük bir oranının kendilerini 'evkadını' olarak tanımlamalarının nedeni tarımsal üretim biçimi içerisinde ücretsiz aile işçisi olarak çalışma oranlarının çok yüksek olmasından kaynaklanıyor (% 30.5).

Ümraniye'de ev dışında çalışmayan kadınlar, bunun en önemli iki nedeninin sırası ile 'eşinin izin vermemesi' ve 'ev işleri ve çocuk bakımından kaynaklanan sorumlulukları' olduğunu belirtiyorlar. Kadınların yalnızca onda biri çalışmamayı 'kendilerinin tercih ettiğini' söylemekte. Ücret karşılığı çalışmasının eşi tarafından engellendiğini söyleyen kadınlara, eşinin bu davranışının nedenleri hakkındaki algılamalarını sorduğumuzda ise % 70 gibi ezici bir çoğunluk eşinin davranışının "kadının çalışmasını uygun görmemesinden" kaynaklandığını belirtiyor. Geriye kalanlar, "ev işleri ve çocuk bakımı ile uğraşacak başka kimse olmaması" ya da "ailenin gelirinin zaten yeterli olması" gibi nedenlerle eşlerinin izin vermediğini ifade etmekte.^{9[9]}

Grafik 2. Kadının Siyasi Yaşama Katılımındaki Karar Gücü (%)
KİM KARAR VERİR?



Siyasi yaşama katılım: Kimin güdümünde?

Sivil topluma ve siyasete katılım konusunda sorulan tutum sorularına gelen yanıtlar, ekonomik alanda olduğu gibi siyasi alanda da çoğu kadının özgür iradelerinden ziyade eşlerinin güdümü altında olduklarını ortaya koyuyor. Ümraniye'de evli kadınlardan onda yedisi, Doğu'da kentte yaşayan kadınlardan yarısına yakını, kırsal alanlarda yaşayan kadınlardan ise sadece dördte biri hangi partiye oy vereceklerine kendilerinin karar verdiklerini belirtiyorlar. Siyasi partilere ya da dernek gibi sivil kuruluşlara üye olma konusunda kadınların tek başlarına karar verme oranı daha da düşüyor. Evli kadınların Ümraniye'de % 44.2'si, Doğu'da kentte % 19.7'si, kırsal alanlarda ise sadece % 9.5'i siyasi partiye üye olup olmama konusunda kendilerinin karar verebileceklerini belirtiyorlar. Sivil kuruluşlara üye olma konusunda aynı oranlar sırası ile Ümraniye için % 45.5, Doğu kent ve kır için ise % 16.7 ve % 7.6 (Grafik 2).

^{9[9]} İpek İlkaracan, "Göç, Kadının Ekonomik Konumu, Hareket Özgürlüğü ve Aile İçi Güç Dinamikleri", İktisat, Sayı 377 (Mart 1998): 62-67.

Hareket özgürlüğü

'Ev dışındaki hareket özgürlüğü' konusundaki bir seri soruya verilen yanıtlar ise, kadınların özel yaşamdan kamu yaşamına geçiş sürecinde çok temel bir noktada takıldıklarına işaret etmekte. İstedikleri yerlere seyahat etme konusunda Ümraniye'deki evli kadınların yalnızca % 7.9'u, Doğu kentteki evli kadınların % 7.8'i, kırsaldaki evli kadınların % 5.5'i kendilerinin karar vereceklerini belirtiyorlar. Kadınların kendi yaşadıkları yerleşim merkezleri içerisindeki hareket özgürlüklerinin de çarpıcı şekilde kısıtlandığını görüyoruz. Ümraniye'deki evli kadınların % 41.9'u, Doğu kentteki evli kadınların % 41.4'ü, kırsaldaki evli kadınların % 40.2'si gündüzleri kimseden izin almadan kendi başlarına bir yere gitmelerinin mümkün olmadığını belirtiyorlar. Geceleri kimseden izin almadan kendi başlarına bir yere gitmelerinin mümkün olmadığını belirten evli kadınların Ümraniye, Doğu kent ve kırdaki oranları ise sırasıyla % 96.2, % 92.8 ve % 86.9. Ev dışına çıkmak konusunda bile karar verme gücüne sahip olmayan çok sayıda kadın için eğitim, çalışma yaşamı, siyaset ya da sivil topluma kendi özgür iradeleri ile katılmaktan bahsetmek, hareket özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar nedeniyle olanaksız görünüyor.

Doğu-Batı ve Kent-Kır arasındaki farklılıklar ve benzerlikler

Yukarıda sunulan araştırma sonuçlarının kadınlar açısından genel olarak ortaya koyduğu olumsuz tablonun içerisinde gerek Doğu ve Batı, gerekse kent ve kır arasındaki farklılıklar göze çarpıyor. Öyle ki kadınların çalışma, eğitim ve siyaset gibi kamu alanlarına katılım ve karar güçlerinin Türkiye'nin en büyük metropolünde bir yerleşim merkezi olan Ümraniye'den sırası ile Doğu'daki kentlere ve kırsal alanlara doğru giderek kısıtlandığını görüyoruz. Kadınların özgürlük alanlarındaki bu göreceli daralma ya da genişlemenin coğrafi dağılımını nasıl açıklayabiliriz?

Resmi söylemin kadın konusundaki tezlerinden biri de, Türkiye'li kadınların çoğunluğunun Cumhuriyet'in kurulması ile yurttaşlık haklarına kavuşmalarına rağmen, özellikle kırsal kökenli bir azınlığın eğitimsizlik ve maddi olanaklardan yoksunluk nedeniyle, buna bir istisna oluşturduğu; kalkınma ve kentleşme süreci içerisinde yaygınlaşan eğitim hizmetlerine ve iyileşen ekonomik koşullara paralel olarak bu kesimin kadınlarının da, yasalarla garanti altına alınan eşit haklarını kendi yaşamlarında uygulamaya geçirebilecekleri şeklindedir. İlk bakışta, Doğu-Batı ve kent-kır arasında kadının konumundaki farklılıkları resmi söylemin kendi mantığı içerisinde açıklamak mümkün. Yukarıda sunulan araştırma sonuçları, eğitim ve iş olanaklarının Batı'da gerek kadınlar gerek erkekler için Doğu'ya oranla daha yaygın olduğu gibi bilinen bir gerçeği doğrulamakta. Doğu'da hiç okula gitmemiş olan kadın ve erkeklerin oranı (% 60.3 ve 26.4), Ümraniye'deki hemcinslerinin (% 28.6 ve 8.9) iki katından fazla. Ümraniye'deki evli kadınların ve erkeklerin ücret karşılığı çalışma oranları (% 15.7 ve 77.4), Doğu'dakilerin (% 6.6 ve 65.1) üstünde; işsizlik oranları ise Doğu'lu kadınlarda (% 6.2) Ümraniye'deki kadınların işsizlik oranının (% 1.8) üç katını geçerken, Doğu'lu erkeklerde (% 20.2) Ümraniye'dekilerin (% 4.4) beş katına yaklaşmaktadır.

DİE istatistikleriyle^{10[10]} de uyum içerisinde olan bu temel sosyo-ekonomik göstergelere paralel olarak, Doğu'lu kadınların, özellikle de Doğu'da kırsal alanlarda yaşayan kadınların konumlarının Batı'ya göre çok daha kötü olduğunu görüyoruz. Evli kadınlar arasında yalnızca dini nikahı olanların oranı Doğu'da kentlerde yaşayan kadınlarda Ümraniye'dekinin 10 katına, kırdaki ise 15 katına çıkmaktadır. Aynı şekilde ekonomik ve siyasi yaşama katılım

^{10[10]}Devlet İstatistik Enstitüsü. (1995). *İstatistiklerle Kadın, 1927-1992*. (Ankara: DIE)

açısından kadınların karar gücü Ümraniye'den, Doğu'da kentlere ve kırsal alanlara doğru giderek azalmaktadır.

Kadının konumunun bölgeye göre değişiklik göstermediği bir alanın ev dışındaki hareket özgürlüğü olduğunu görüyoruz. Her üç yerleşim biriminde gündüzleri ev dışında istedikleri yere gitme özgürlüklerinin olmadığını belirtenler % 40, geceleri bu özgürlüğe sahip olamayanlar ise % 90 civarındadır. Hatta bu konuda Doğu'da kırsal alanlarda yaşayan kadınlardan sırası ile Doğu'daki kentli kadınlara ve Ümraniye'de yaşayan kadınlara doğru az da olsa daralan bir hareket alanı görmekteyiz. Yani Metropol'deki kadınlar nispeten daha eğitilmiş olmalarına ve daha yüksek oranlarda ev dışında çalışmalarına rağmen, ev dışındaki hareket özgürlükleri açısından, Doğu'da kentlerde ve kırsal alanlarda yaşayan kadınlarla benzer kısıtlamalara tabiler. Az nüfuslu ve herkesin birbirini tanıdığı küçük yerleşim merkezleri olan köylere tezatla, yoğun nüfuslu ve büyük şehirlerde, ev dışındaki ortamların 'korunmaya muhtaç kadınlar' açısından tehdit unsuru olarak algılanan yabancılarla dolu olduğu, ve de ulaşımda taşıt araçlarının kullanılması zorunluluğu gibi Metropol'deki kadının hareket özgürlüğünün küçük kentlere ya da kırsal alanlara nispeten daha kısıtlı olmasını açıklayabilir.

Eğitim ve ekonomik bağımsızlık: Özgürlük için yeterli mi?

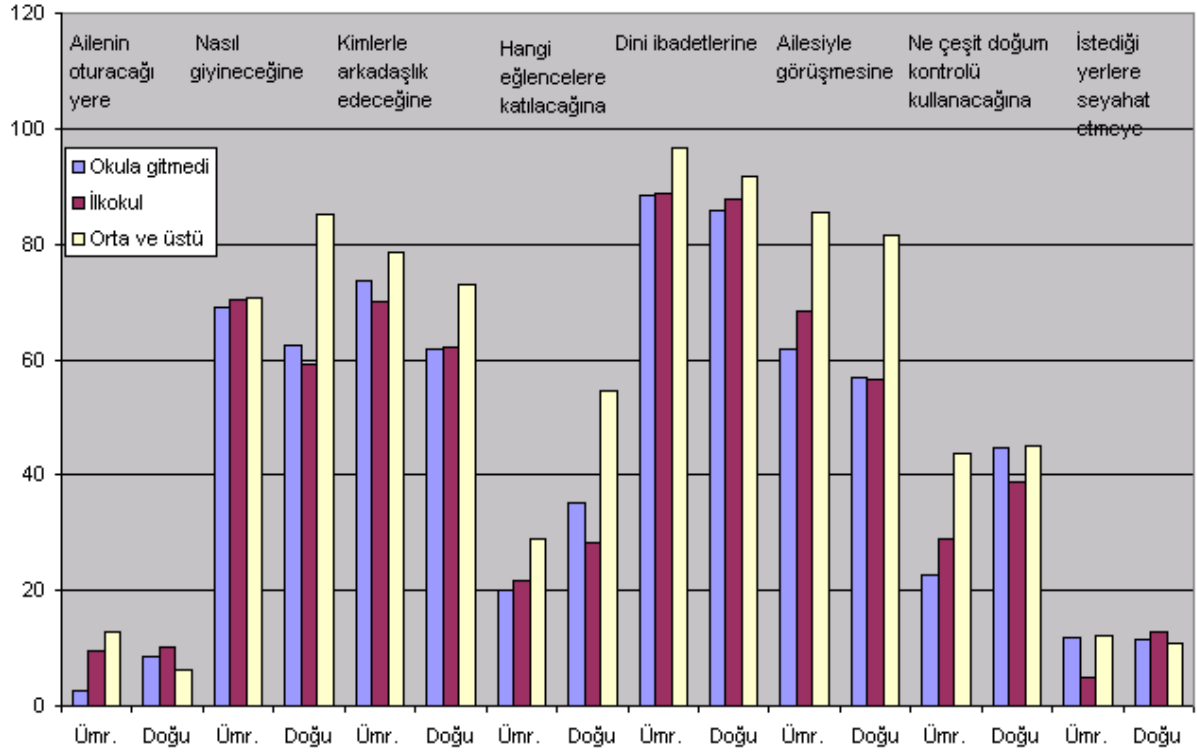
Resmi söylemin eğitim ve ekonomik koşullarla kadının konumu arasında varsaydığı bire bir ilişki hakkındaki tezini irdelemek amacı ile araştırmaya katılan kadınların özel yaşamları ve kamu alanına katılımları konusundaki karar güçlerinin, eğitim düzeylerine ya da ev dışında çalışıp çalışmama durumuna göre bir farklılık gösterip göstermediğine baktık.

'Doğu' ve 'Ümraniye'de 'okula gitmedi', 'ilkokul' ve 'ortaokul ve üstü' olmak üzere belirlediğimiz üç eğitim kategorisi çerçevesinde, evli kadınların özel ve kamu yaşamlarına ilişkin çeşitli konulardaki karar güçlerinin genelde eğitim düzeylerine göre arttığını, buna paralel olarak da eşlerinin söz haklarının azaldığını görüyoruz (Grafik 3-5). Genelde 'ailenin oturacağı yer', kadının 'nasıl giyineceği', 'kimlerle arkadaşlık edeceği', 'katıldığı eğlenceler', 'dini ibadetleri' gibi özel yaşamla ilgili konularda eğitim düzeyinin yükselmesi kadınların kendi başlarına karar güçlerindeki artışa aynı oranda yansımamaktadır (Grafik 3), buna karşılık eşle birlikte karar verme oranlarının arttığını görüyoruz (Grafik 4). 'Kendi işini kurma', 'oy verme', 'partiye üye olma' gibi kamu yaşamına ilişkin konularda ise eğitim düzeyi ile kadınların kendi başlarına karar verme oranları özel yaşama ilişkin konulara kıyasla daha belirgin bir şekilde artıyor (Grafik 5).

Ancak sonuçlar eğitimin tek başına kadınların kendi yaşamları üzerinde karar gücüne sahip olmaları için yeterli olmadığına işaret etmekte. Ortaokul ve üstü eğitim düzeyindeki kadınlar arasında kendi karar verebilme oranlarının % 80'lerin üstüne çıktığı bir kaç konu haricinde (dini ibadetler, aile ile görüşme, oy verme), eğitilmiş kadınların dahi hangi eğlencelere katılacakları, seyahat etmeleri, ev dışında çalışmaları, kendi işlerini kurmaları, siyasi partiye ya da dernek gibi sivil kuruluşlara üye olmaları gibi pek çok konudaki karar güçlerinin kısıtlı kaldığını, eşlerinin güdümü altında olduklarını görmekteyiz.

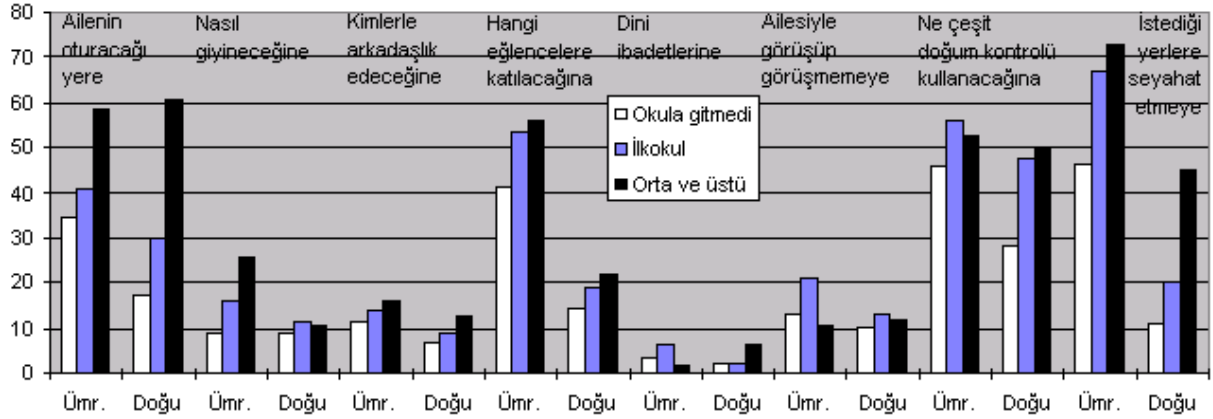
Grafik 3. Eğitim Düzeyine Göre Özel Yaşamdaki Karar Gücü (%)

KENDİ KARAR VERENLER



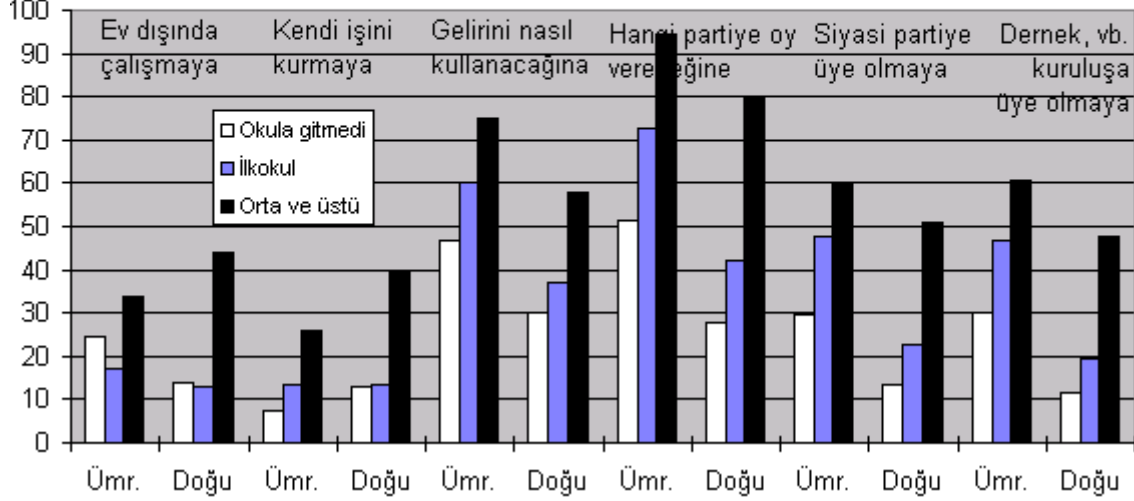
Grafik 4. Eğitim Düzeyine Göre Kadının Özel Yaşamdaki Karar Gücü (%)

EŞİYLE BİRLİKTE KARAR VERENLER



Grafik 5. Eğitim Düzeyine Göre Kadının Kamu Yaşamındaki Karar Gücü (%)

KENDİ KARAR VERENLER



Benzer bulgular, ücret karşılığı çalışan ve çalışmayan kadınlar arasında yapılan bir karşılaştırma için de geçerli. Grafik 6'da gösterilen sonuçlar, Doğu'da ücret karşılığı çalışan kadınların sayısı çok düşük olduğu için yalnızca Ümraniye'deki kadınları içermektedir. Ücret karşılığı çalışan kadınların istisnasız her konuda karar gücü çalışmayanlara oranla daha fazladır. Dini ibadetler ve gelir yönetimi konularında, çalışan kadınların % 90'ı aşan büyük çoğunluğu tek başına karar gücüne sahiptir. Aile ve arkadaşlarla görüşme, giyim, oy verme, siyasi parti ya da derneğe üye olma gibi konularda ise çalışan kadınların tek başına karar gücüne sahip olma oranı % 70'i geçmektedir. Ancak ücret karşılığı çalışan ve nispeten ekonomik açıdan bağımsız olduklarını varsaydığımız kadınların bile yalnızca yarısından azı istedikleri eğlencelere katılma, seyahat etme, ev dışında çalışma, kendi işlerini kurma gibi konularda tek başlarına karar verdiklerini belirtiyorlar. Buradaki en çarpıcı sonuçlardan biri ise, ücret karşılığı çalışan kadınların dahi yalnızca % 48.3'ünün çalışma yaşamına katılma kararını tek başlarına aldıklarını, % 30.9'unun ise eşlerinin buna karar verdiğini söylemeleri.

Kuldan yurttaş 75 Yıl: Kadınlar için yolun başı...

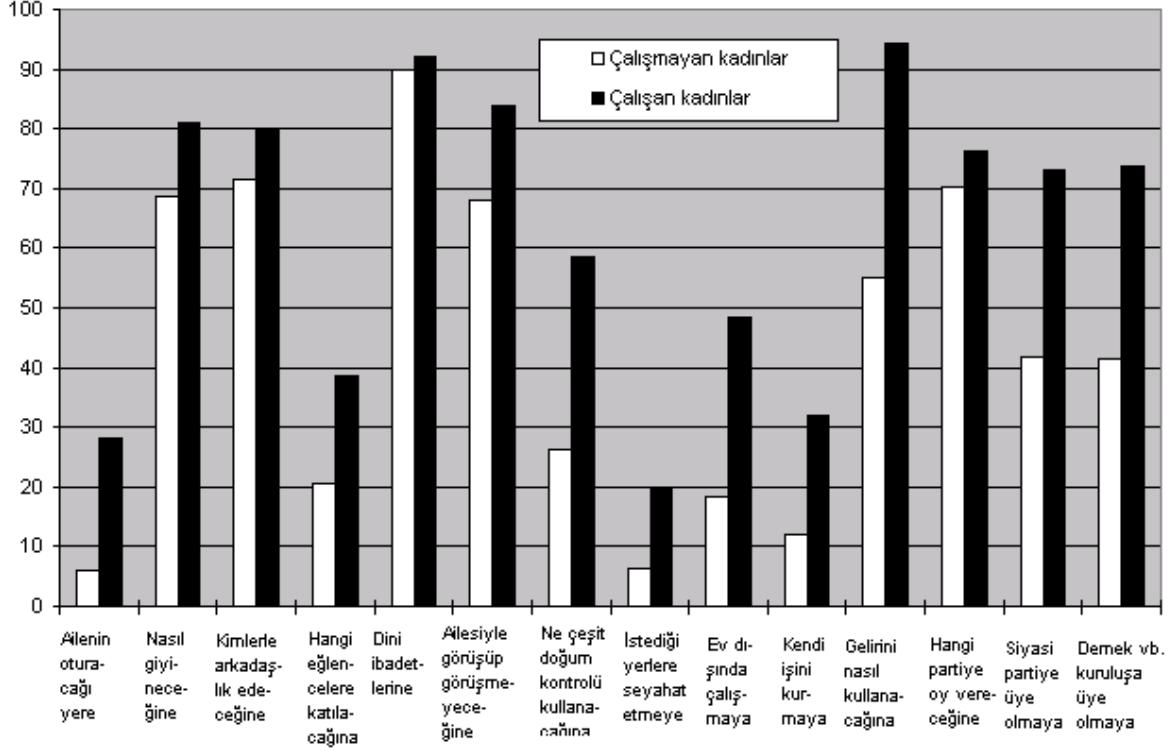
Eşit yurttaşlık hakları için mücadelenin 75 yılın da öncesine giden uzun geçmişine ve Cumhuriyet'in getirdiği yasal düzenlemelere rağmen, ortaya çıkan resim gösteriyor ki, Türkiye'li kadınlar olarak gerek özel gerek kamu alanında kuldan yurttaş giden yolun henüz başlarındayız. Cumhuriyet'le birlikte tek ve standardize bir hukuk sisteminin getirilmesi ve cinsiyet eşitliğinin yasal bir temele oturtulması Türkiye'li kadınlar açısından çok önemli bir şans yaratmasına rağmen, kağıt üzerindeki hakların günlük yaşamda uygulamaya geçirebilmesi için gerekli hukuki, sosyal ve eğitim hizmetlerinin sağlanması konusunda devletin çabası, bu şansı pek çok kadın için geçersiz kılmaktadır.

Yasal hakları konusunda bilgi sahibi olmak, Türkiye Cumhuriyeti'nin tek resmi dili olarak kabul edilen Türkçe'yi ya çok az bilen ya da hiç bilmeyen ve de zorunlu eğitim uygulamasına rağmen okur-yazar olmayan (özellikle de Doğu'da yadsınamayacak bir azınlığı teşkil eden) kadınlar açısından neredeyse olanaksızdır; sayıları yüzbinleri bulan bu kadınlara yönelik hizmetlerin, dil ve eğitim düzeyi unsurlarının göz önünde tutularak geliştirilmesi gerekmektedir. Yasalar hakkında bilgiye ulaşma konusunda gerekli altyapıya sahip olan kadınların önünde ise ataerkil sistemin tüm direnci ile dayatmaya devam ettiği cinsiyetçi

gelenek-görenekler ve günlük uygulamalar bir engel teşkil etmekte, kağıt üzerindeki haklarını uygulamaya geçirmek için sosyal hizmetler ve toplumsal destek sağlanmamaktadır. Sonuçta kadınların günlük yaşamlarındaki yurttaşlık hakları sürekli ihlal edilmektedir.

Grafik 6. Ücret Karşılığı Çalışıp Çalışmama Durumuna Göre Kadının Karar Gücü (%)

KENDİ KARAR VERENLER



Bu hak ihlallerinin, gerek özel gerekse kamu yaşamına ilişkin sayısız örneklerinden yalnızca bir kısmını yansıtan araştırma sonuçları çarpıcı bir tablo ortaya koymaktadır. Resmi nikahın yasal zorunluluğuna rağmen, özellikle Doğu’da önemli sayıda kadın yalnızca dini nikahla birlikteliklerini sürdürerek evliliğe ilişkin resmi haklarından yoksun kalmaktadır. Evlilik, boşanma, miras gibi sayısız konuda kadınların yaşamlarında Medeni Kanun’dan ziyade ayrımcı töreler ya da dini yasalar geçerlidir. Temel eğitim zorunluluğuna rağmen kadınların eğitim hakkının ailelerindeki erkekler tarafından ihlali söz konusudur. Anayasamızın “çalışmayı her yurttaşın temel hakkı” olarak kabul etmesine ve ev dışında çalışma konusunda eşin iznini gerektiren kanun maddesinin iptaline rağmen, kadınların küçük bir azınlığı çalışma yaşamına katılma konusunda karar gücüne sahiptir. Resmi yasalar bazında hiç bir dayanağı olmamasına rağmen gerek özel, gerekse kamu yaşamına ilişkin pek çok konuda, hiç de yadsınamayacak bir oranda kadının kendi başına karar gücü yoktur. Bütün bu örnekler, yasalar ile günlük uygulamalar arasındaki uçurumlara ve çelişiklere işaret etmektedir. Resmi söyleme göre Cumhuriyet’in kadınlara kazandırdığı iddia edilen hakların kadın konusundaki temel dayanağını oluşturan eşitlikçi yasalar, kadınların çoğunluğu için kağıt üzerinde kaldığından, gerçek yaşam deneyimleri açısından belirleyici bir rol oynamaktan uzaktır.

Araştırma sonuçlarının belirlediği bu genel resme daha yakından baktığımızda, kadınların homojen bir gurup oluşturmadıklarını görmekteyiz. Yaşadıkları bölgede egemen olan sosyo-ekonomik koşullar, töreler ve dini yasalar paralelinde Doğu’daki ve Batı’daki, kentteki ve

kırdaki kadınların yurttaşlık sürecindeki konumları çok çeşitli olabilmektedir. Aynı zamanda eğitilmiş-eğitimsiz ya da ev dışında çalışan-çalışmayan gibi eksenlerin uzantısında da kadınların haklarına sahip çıkabilme durumları farklılıklar göstermektedir.

Ancak sosyo-ekonomik koşullar, eğitim düzeyi, ücret karşılığı çalışmak gibi faktörler, kadınların eşit yurttaşlar olabilmeleri için *gerekli* koşullar olmakla birlikte , tek başlarına *yeterli* değildir. Toplumun ve ailenin ataerkil yapısı, kadının öncelikle özel alandaki ikincil konumunu belirleyerek, kendi yaşamı üzerindeki karar gücünü kısıtlıyor. Kadınların ev dışındaki hareket özgürlükleri konusunda karşılaştıkları engellerin Doğu-Batı ya da kent-kır arasında bir farklılık göstermemesi bu açıdan çarpıcı bir örnek teşkil ediyor. Özel alanda kendi başlarına karar güçleri olmayan, ev dışında hareket özgürlükleri kısıtlanan kadınlar doğal olarak kamu alanında da varlık gösterememekte; eğitim, çalışma yaşamı, siyaset, sivil toplum gibi kamu alanlarındaki eşitlikçi kanunların 75 yıllık varlığına rağmen kadınların katılımları bağlı oldukları erkeklerin güdümünde, son derece kısıtlı kalmaktadır.

Bu resim göz önünde bulundurulduğunda, kadınların haklarına sahip çıkma bilincinin gelişmesinin, bu bilincin oluşmasına imkan sağlayan aktif, sivil bir kadın hareketinin, sesli bir kadın mücadelesinin, bu mücadeleyi destekleyen sosyal hizmetlerin yaygınlaştırılmasının ve cinsiyet ayrımına karşı toplumun her kesiminin duyarlılığının artırılmasının önemli olduğu şüphesiz. Sosyo-ekonomik kalkınma süreci içerisinde artan eğitim ve iş olanakları kadınların haklarına sahip çıkmaları için gerekli altyapıyı sağlarken, cinsiyet ayrımcılığına karşı toplumsal bilincin yükselmesi, ailenin ve toplumun ataerkil yapısının daha demokratik, katılımcı ve eşitlikçi nitelikleri içeren bir şekilde gelişmesini sağlayacaktır.

Necla Pur, “Türkiye’de Kadının Konumu”, *Örgütsel Çalışma ve Kadınlar* içinde (İstanbul: İstanbul Mülkiyeliler Vakfı, 1995).

Ayşegül Yaraman-Başbuğu, *Elinin Hamuruyla Özgürlük: Resmi Tarihten Kadın Tarihine* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1992); Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1994).

Bu araştırma, Women Living Under Muslim Laws (WLUML) uluslararası vakfı tarafından 26 ülkede yürütülmekte olan uluslararası “Kadın ve Hukuk” adlı karşılaştırmalı bir araştırmanın bir parçasıdır ve NOVIB’in (Netherlands Organization for International Development Cooperation) maddi desteğiyle yürütülmüştür. “Kadının Ailedeki Konumu”, “Yurttaş olarak Kadın” ve “Kadının Bedensel Hakları” olmak üzere üç ana başlığı içeren araştırma esas olarak Türkiye’nin yedi bölgesinde yapılması planlandığı halde kaynak yetersizliği ve maddi kısıtlamalar yüzünden şimdiye kadar yalnızca üç bölgede tamamlanabildi: Marmara (Ümraniye), Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri.

Magreb ülkeleri içerisinde en modern hukuk sistemine sahip olan Tunus’ta da, aile hukuku 1957’de Müslüman olmayanları da içine alacak şekilde standardize edildi. Mamafih, Tunus’ta aile hukuku, Türkiye’den farklı olarak sistematik bir şekilde Batılaştırılmış olmasına rağmen tamamiyle laik değildir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ann Elizabeth Mayer, “Reform of the Personal Status Laws in North Africa: A Problem of Islamic or Mediterranean Laws?”, *Middle East Journal* 49 (3), 1995: 432-446.

Osmanlı toplumunda kadına ilişkin yasal düzenlemeler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Serpil Çakır, *a.g.e.*

Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Farida Shaheed, “On Laws, Customs and Stereotyping”. *Dossier*, No.11/12/13, (1993): 4-5; ya da Farida Shaheed, *Müslüman Toplumlarda Feminist Dayanışmaya bir Örnek: Müslüman Toplumlarda Yaşayan Kadınlar Ağı - WLUML*. (İstanbul: Kadının İnsan Hakları Projesi, 1998).

Bkz. Shaheen Sardar Ali ve Kamran Arif, *Blind Justice for All? Parallel Judicial Systems in Pakistan: Implications and Consequences for Human Rights*. (Grabels ve Lahore: WLUML ve Shirkat Gah, 1994) ve Women’s Research Action Group, *Women, Law and Customary Practices*. (Mumbai: WRAG, 1997).

Cassandra Balchin (der.), *A Handbook on Family Law in Pakistan*, (Lahore: Shirkat Gah., 1994).

İpek İlkaracan, “Göç, Kadının Ekonomik Konumu, Hareket Özgürlüğü ve Aile İçi Güç Dinamikleri”, *İktisat*, Sayı 377 (Mart 1998): 62-67.

Devlet İstatistik Enstitüsü. (1995). *İstatistiklerle Kadın, 1927-1992*. (Ankara: DIE)